

УДК 37.017.4:316.612

ГУМАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Марія Кухта

*Ужгородський національний університет,
вул. Підгірна, 10, 88000 Ужгород, Україна*

Здійснено філософсько-історичний екскурс проблеми гуманізації педагогічного процесу. На підставі аналізу наукових джерел розкрито роль гуманізації у всебічному та гармонійному розвитку особистості як суб'єкта педагогічного процесу. Акцентовано, що гуманний характер стосунків є важливою умовою реалізації сучасної продуктивної освітньої моделі.

Ключові слова: педагогічний процес, процес саморозвитку, всебічне удосконалення особистості, гуманізація, авторитарність, раціональний та ірраціональний авторитети, співпраця, партнерство, довір'я, толерантність.

Постановка проблеми. Педагогічний процес – це один із суспільних процесів, який охоплює взаємодію педагога і вихованців з метою їх навчання та виховання. Прикінцевим результатом є творення особистості людини. Педагогічна наука упродовж тривалого часу намагається визначити найбільш оптимальні механізми взаємодії суб'єктів для досягнення зазначеного результату. Особливо важливою є зазначена проблема на етапі переходу від репродуктивної до нової, продуктивної, моделі сучасної освіти. Для наповнення її відповідним змістом актуалізуються наукові розвідки історичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання гуманізації педагогічного процесу завжди було у полі зору педагогічної науки. Різні аспекти окресленої проблеми розглянуто у працях багатьох учених, зокрема, А. Алексюка (форми активізації пізнавальної діяльності студентів на лекційних та семінарських заняттях), Ш. Амонашвілі (особистісно-гуманна основа педагогічного процесу у початковій школі), Ю. Бабанського (шляхи і засоби оптимізації навчального процесу), І. Підласого (сучасний погляд на традиційні аспекти педагогічного процесу), О. Савченко (оновлення змісту освіти початкової школи), В. Семиченко (особливості навчального спілкування у вищій школі), В. Сухомлинського (гуманізація взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, гуманізм як педагогічне кредо вчителя), К. Ушинського (цілісність і єдність педагогічного процесу) та інших.

Формулювання цілей статті. Ми ставили за мету на основі філософсько-історичного екскурсу розкрити теоретичні засади гуманізації педагогічного процесу, проілюструвати її переваги над авторитарністю у досягненні головної мети – гармонійного розвитку особистості, а також довести, що гуманізм – провідний напрям розвитку української національної педагогічної теорії і практики, що має глибоке історичне коріння.

Виклад основного матеріалу. До наукового обігу поняття “педагогічний процес” увів російський педагог П. Каптерев: “Педагогічний процес є всебічним удосконаленням особистості на ґрунті її саморозвитку, згідно з її можливостями та відповідно до соціального ідеалу” [1, с. 179]. Учений виокремив дві найсуттєвіших характеристики педагогічного процесу:

- усебічне удосконалення особистості;
- систематичну допомогу саморозвитку організму.

Суть першої зазначеної характеристики розкривається через три напрями:

- а) усунення перепон на шляху природного розвитку внутрішнього потенціалу;
- б) позитивний вплив на правильний розвиток наявних здібностей;
- в) викоринення недоліків і плекання необхідних вартісних рис.

Розкриваючи суть другої характерної риси, звернемося до праці П. Каптерева: “Є конкретний організм, є конкретне середовище. За наявності цих даних одразу ж розпочинається процес саморозвитку, який визначається властивостями організму і середовища. Процес відбуватиметься, якщо організм за притаманними йому законами відтворюватиме і перетворюватиме враження і під їхнім впливом діятиме. Увесь процес матиме самотній творчий характер, здійснюватиметься за необхідності, а не за вказівкою збоку” [1, с. 162]. Проектуючи зміст зазначеної тези на реальну педагогічну практику, повинні визнати, що виховання та навчання нерідко є жорсткого боротьбою дорослих проти природного творчого саморозвитку дитини, намагання “втиснути” ці процеси у заздалегідь продумані межі, здійснювати їх шаблонно, за вже відпрацьованими алгоритмами і моделями. Однак справжній педагогічний процес одночасно і вільний, і необхідний, тому що є процесом саморозвитку, де самодіяльність – обов’язкове явище. Під час примусового навчання та виховання самодіяльності немає, оскільки примус та самодіяльність взаємозаперечують одне одного. Це підтверджує актуальність проблеми дослідження за наших суспільних умов і нашого часу. У світовій педагогічній думці історично склалися різні підходи до розуміння суті взаємодії дорослого і дитини у педагогічному процесі:

- своєрідне примушування (Платон);
- управління і нагляд (Й. Герbart);
- створення умов для розвитку і росту (Ж.-Ж. Руссо);

- допомога в житті (Й. Песталоцці);
- постійний контроль (А. Макаренко);
- співпраця, радість успіху (В. Сухомлинський).

Спираючись на зазначені підходи, педагогічна теорія розвивалася у двох напрямках: авторитарному та гуманістичному. В їх основі – проблема ставлення до природи дитини. З одного боку, любов до дітей як необхідна умова досягнення поставленої мети, з іншого – покарання як засіб взаємодії учителя та учнів. Розгляд авторитаризму та гуманізму, на нашу думку, треба розпочинати з вивчення значення слова авторитет, що тлумачать як “1) загальновизнане значення, вплив, поважність; 2) особа, що користується повагою, довір’ям” [9, с. 14].

Вирізняють авторитет раціональний та ірраціональний. Джерелом раціонального є компетентність, в основі ірраціонального – влада над кимось, підтримувана страхом. Раціональний авторитет вибудовується на рівності між людьми, а відмінність між ними розглядають у рівні знань (освіченості) та майстерності в тій чи іншій діяльності. Ірраціональний авторитет передбачає нерівність, відмінність у цінностях. Отже, авторитарна педагогіка співвідноситься з ірраціональним авторитетом, а гуманістична – з раціональним.

Витоки гуманістичної педагогіки, як і авторитарної, сягають часів античності. Давньоримський філософ М. Квінтіліан у праці “Про виховання оратора” стверджував: “Я не схвалюю звички карати дітей фізично, хоча це майже усіма прийнято... Таке покарання мені здається низьким, характерним тільки для раба, і справедливо вважається жорстокою кривдою для будь-якого віку... Не було б потреби вдаватися до таких покарань, якщо б добрий наставник вимагав від учня строгого звіту його занять. У цей час негідні вчинки дітей, що відбуваються від недбалості педагогів, виправляються, здебільшого не тим, що дітей примушують вчиняти правильно, а тільки тим, що їх карають за те, що вони чогось не виконали” [2, с. 45]. Ці слова не збігаються за змістом з роздумами давньогрецького філософа Платона, який першим висловився про те, що покарання – обов’язковий атрибут педагогічного процесу: “Виховання і настанови починаються з перших років існування і продовжуються до кінця життя. Мати і годувальниця, батько і дядько (“педагог”), як тільки дитина починає розуміти їх, тільки й дбають про її удосконалення, і якщо дитя підкоряється їм, то це добре, якщо ж ні – то його виправляють з допомогою погроз та побоїв...” [5, с. 19].

Чільне місце у розвитку гуманістичних засад педагогіки посідає праця французького просвітителя ХУІІІ ст. Ж.-Ж. Руссо “Еміль, або про виховання”. Головна думка твору полягає в тому, що дитина потребує особливого до себе ставлення, оскільки “природа хоче, щоб діти були дітьми перед тим, як стати дорослими... У дитинства свої власні погляди, свій

власний спосіб думок і почуттів, і немає нічого нерозумнішого, аніж бажання замінити його нашим дорослим...” [6, с. 214]. Правильне ставлення до дитини повинно диктуватися любов’ю до неї, увагою до її інтересів і здібностей. Праця пересипана окличними та запитальними реченнями, що акцентує, на нашу думку, на глибокій стурбованості вченого закоренілістю неправильних стереотипів у поглядах на природу дитини. Ж.-Ж. Руссо нещадно критикував тих, хто у вихованні спирається на хибні уявлення визнання людської слабкості та хибні переконання про те, що людина безсильна, якщо її не підкорити своїй волі: “Намагаючись переконати вихованців у тому, що підкорення є їхнім обов’язком, ви приєднуєте до цього хибного переконання насильство погроз або ще гірше – підлецування та обіцянки. Зваблені вигодою або примушені силою, вони роблять вигляд, що підкорення вигідне для них, а спротив шкідливий” [6, с. 214]. У праці вміщено коротенький діалог учителя і дитини, який, на наше переконання, за лаконічністю і водночас змістовим наповненням немає рівних у світовій педагогічній думці: у кількох фразах розкрита глибока філософія дитячої натури і невміння дорослого уникнути іноді банальних помилок в архіскладному мистецтві виховання: “Учитель: Погано чинити – означає робити те, що тобі забороняють. Учень: Що поганого, якщо я зроблю те, що забороняють? Учитель: Тебе накажуть. Учень: А я зроблю так, що про це нічого ніхто не дізнається. Учитель: За тобою почнуть стежити. Учень: Я сховаюсь. Учитель: Тебе будуть розпитувати. Учень: Я збрешу...” [6, с. 215].

Просвітителю сформулював три умови, які вивищують людину як розумну істоту: співчуття іншим, допомога іншим, відкритість для добра. На наш погляд, це ті добродії, на яких тримається оптимальна взаємодія, а не лишень на рівні “педагог – учень”.

Отже, гуманізм у педагогічному вченні Ж.-Ж. Руссо – це організація взаємин з дитиною на основі добрих з нею стосунків, без застосування покарання як педагогічного методу.

Гуманістичні ідеї Ж.-Ж. Руссо були сприйняті і розвинені видатними педагогами світу: А. Дістервегом, Й. Песталоцці, В. Сухомлинським, Л. Толстим, К. Ушинським, Р. Штайнером та іншими. Наприклад, гуманістичні погляди у досить радикальній інтерпретації висловив російський письменник і педагог Л. Толстой, який вважав, що дитина за своєю природою стоїть найближче до тих ідеалів, до яких дорослі прагнуть підтягнути її з допомогою виховання. Він був переконаний, що виховання є намарною, навіть безглуздою справою. Замість того, щоб виховувати, радив дорослим зайнятися упорядкуванням власного життя, оскільки успіх у вихованні майже стовідсотково залежить від позитивного прикладу, який дорослі своїм стилем життя демонструють для наслідування дітям. Важко не погодитися з думками генія, оскільки в особистісному розвитку дитини і

формуванні її поведінкової моделі тривалий віковий період провідними є два психологічних механізми – ідентифікація та наслідування.

Витоки української національної педагогіки сягають часів Київської Русі, зокрема, таких древніх пам'яток, як Остромирове Євангеліє, “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Повчання Володимира Мономаха дітям”. Мислителі XII ст. Д. Заточник, К. Смолятич, К. Туровський висловили у своїх працях оригінальні думки, що сформувати основу української педагогічної культури, гуманістичної за своїм змістом і характером. Зокрема, К. Туровський, пропонуючи релігійно-моральну програму формування особистості, заперечує ідею аскетичного виховання і обстоює поєднання “тілесної і духовної чистоти”. Таку єдність, на його думку, забезпечує вчення книжне, яким розвивається розум людини [4, с. 81]. Д. Заточник уперше висловив думку про систематичність і послідовність у вихованні, внаслідок чого розвиваються “душевнополезные помыслы” [3, с. 66]. К. Смолятич у “Посланні просвітеру Томі” засуджує деякі церковні догми та їх несвідоме засвоєння. На противагу релігійній моралі він започатковує ідею верховенства розуму над почуттями і пропагує пізнання навколишнього світу шляхом справжніх знань [4, с. 81].

На підставі вищезазначеного можемо зробити висновок про те, що педагогічні ідеї, висловлені державними та освітніми діячами Київської Русі, частково запозичині з візантійської культури, але розвинені на міцному етнонаціональному ґрунті української народної педагогіки.

Філософську основу національної української педагогіки становлять праці вчених, передусім Г. Сковороди та П. Юркевича – виразників ідей гуманізму і просвітництва. Ретельно досліджуючи сквородинівську “філософію серця” Сковороди, можна безпомилково визначити її зв'язок з педагогікою співпраці, партнерства, толерантності, про які у вітчизняній теорії і практиці активно заговорили у 90-ті роки ХХ ст. Осучаснені терміни за своїм змістом цілком тотожні до “філософії серця” Г. Сковороди, який вважав, що кожна людина від природи наділена найкращими людськими рисами, але не всі пізнають їх у собі і не розвивають відповідно до “блаженної природи”. Справа наставника – достукатися до серця вихованця, посилити розвиток природних спроможностей через виховання, бо саме воно сприяє формуванню “істинної” людини [7, с. 171]. Г. Сковорода, як і його сучасник Ж.-Ж. Руссо, поєднують гуманність і природність у ставленні до дитини. Але якщо Ж.-Ж. Руссо “лоно природи” розглядав як засіб ізоляції дітей від розбещеного суспільства, то Г. Сковорода передбачав розвиток природних задатків шляхом самоудосконалення, тобто боротьби внутрішнього світу (природи) людини з брутальними пристрастями та спотвореними соціальними цінностями. Мало того, як своєрідне доповнення до сквородинівської моделі щастя сприймають сучасники неодноразове

застереження вченого про наслідки життєвого шляху, обраного без урахування природних задатків. У байці “Жайворонки” про це написано так: “Багато людей без природи починають великі справи, та погано кінчають...Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий”. За метафоричними рядками прихований глибокий філософсько-педагогічний зміст: роль природних задатків і здібностей людини – у її життєвому виборі, зокрема, й професійному; багатогранний вимір людського щастя – досягнення гармонії внутрішнього світу і особисто обраної нею власної долі; насамкінець право кожної людини на власне щастя, яке дарує їй природа, і роль самої людини у творенні власних долі і щастя. Свого часу невтомний продовжувач сквородинівського вчення український філософ і педагог, професор Київської духовної академії та Московського університету П. Юркевич зазначав, що тільки ті зовнішні подразники викликають позитивні відгуки внутрішнього світу людини, які поєднані з сердечним (себто душевним) настановленням людини [11, с. 70]. Ця теза актуальна й досі і підтверджує необхідність переважання у педагогічному процесі таких емоційних переживань, які здатні позитивно впливати на якість та інтенсивність навчальної діяльності учнів, оскільки негативні емоції мають протилежну дію – погіршують та гальмують перебіг психічних пізнавальних процесів, а насамперед сприймання і запам’ятовування.

Взірцем справжнього гуманізму, успішно упроваджуваного у шкільний педагогічний процес, є наукова творчість світоча вітчизняної педагогічної науки В. Сухомлинського. Його педагогічне кредо, заповане у лаконічній фразі “Серце віддаю дітям”, – це не калька сквородинівської педагогіки серця. Це осмислення найскладнішого, найобширнішого і найнеобхіднішого з усіх мистецтв, які знає людство. Суть і принципи педагогічного гуманізму вченого відображені у багатьох його працях, загальний зміст такий: “Я за те, щоб, виховуючи в людині уміння керувати своїми бажаннями, вивищувати людину, а не принижувати її, як це роблять учителі, караючи учнів. Проблема вивищення людини – це, по-моєму, ключ до тієї моральної серцевини, яку нам потрібно творити” [10, с. 35].

Гуманістичне виховання ставить за мету гармонійний розвиток особистості і передбачає гуманний характер стосунків між учасниками педагогічного процесу. У гуманістичній традиції розвиток особистості розглядають як процес взаємопов’язаних змін у раціональній та емоційній сферах, які характеризують рівень гармонії біологічного та соціального в особистісному розвитку, а за термінологією В. Сластьоніна, самості і соціумності. Гармонія самості й соціумності характеризує особистість з позиції цілісності і всебічності уявлень про її “Я”, яке розвивається і реалізується у взаємозв’язку із зовнішнім природним і соціальним світом [8, с. 228].

Висновки. Отже, в авторитарній педагогіці дорослий визначає, що є для дитини благом, він визначає закони і норми поведінки, розглядає вихованця винятково як об'єкт педагогічного процесу. В гуманістичній педагогіці особистість вихованця – це одночасно і об'єкт, і суб'єкт педагогічного процесу, у якому він сам на основі співпраці з педагогом визначає мету, своє призначення в житті, висуває норми, цінності, правила, які виконує, регулює та коригує у процесі їх засвоєння. Гуманізм педагогічного процесу – це насамперед його гуманна мета, зміст; це гуманізм міжособистісних стосунків у його організації; це гуманні форми і засоби взаємодії учителя та учня (вихователя та вихованців, дорослого й дитини); насамкінець це результат педагогічного процесу – особистість, яка характеризується гуманними цінностями та гуманістичною спрямованістю. У світовій теорії і практиці гуманістичного виховання актуальною метою педагогічного процесу є гармонійно розвинена особистість. Така мета-ідеал дає статичну характеристику особистості, а динамічна характеристика пов'язана з поняттями саморозвитку і самореалізації. З огляду на це специфіка мети гуманістичного виховання – створення умов для саморозвитку і самореалізації особистості в гармонії із собою і суспільством. У зазначеній меті виховання акумулюються гуманістичні світоглядні позиції суспільства щодо особистості і її майбутнього. Вони дають змогу осмислити людину як унікальне явище природи, визнати пріоритет її суб'єктності, розвиток якої є метою життя. Завдяки такому формулюванню мети виховання з'являється можливість переосмислення впливу людини на власне життя, відповідальність за розвиток власних здібностей і творчого потенціалу, розуміння співвідношення між внутрішньою свободою вибору особистості у саморозвитку і самореалізації та цілеспрямованим впливом на неї суспільства і, зрештою, намагання зреалізувати своє право на щастя.

1. *Кантерев П. П.* Педагогический процесс // Избранные пед. соч. М., 1982.
2. *Квинтилиан М.* О воспитании оратора // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А. И. Пискунов. М., 1981.
3. Моление Даниила Заточника // Хрестоматия по древнерусской литературе. М., 1974.
4. Історія української педагогіки / За ред. М. Г. Стельмаховича. К., 1999.
5. Платон, Протагор // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А. И. Пискунов. М., 1981.
6. *Руссо Ж. Ж.* Эмиль, или о воспитании // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А. И. Пискунов. М., 1981.
7. *Сковорода Г. С.* Трактаты, Диалоги. Соч.: В 2 т. М., 1973. Т. 1
8. *Сластенин В. А.* и др. Педагогика: Учеб. пособие. 3-е изд. М., 2000.

9. Словник української мови: В 11 т. К., 1971. Т. 1.
10. Сухомлинський В. О. Про виховання. К., 1975.
11. Юркевич П. Вибране. К., 1983.

THE HUMANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS AS A MEANS OF HARMONIOUS PERSON'S DEVELOPMENT

Maria Kukhta

*National University of Ushhorod,
Pidhirna Str., 10, UA – 88000 Ushhorod, Ukraine*

The article deals with the philosophic and historical excursion of the educational process humanization problem. Based on the analysis of scientific sources it defines the role of humanization in comprehensive and harmonic development of a personality as a subject of the educational process. Human character of relationship is emphasized as an important condition of realizing the modern productive educational model.

Key words: educational process, the process of self-development, comprehensive development of a personality, humanization, authority, rational and irrational authority, cooperation, partnership, confidence, toleration.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2008
Прийнята до друку 25.09.2008